

*¹Батырхан Б.Ш. ²Әмірбекова С.К. ³Чокатова А.М.

^{1,2,3}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ХУЛАГУИДТЕР БИЛІГІ КЕЗЕҢІНІҢ СОҢЫНДА ИРАНДЫҚ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ДІНИ КОНФЕССИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аннотация. Мақала Иран халқының илхандық тарихи кезеңдеріндегі тұлғаның қайта жаңғыруындағы рухани құндылықтарды зерделеу мен зерттеуге бағытталған. Иран қоғамының діни бірегейлігі туралы дискурстардағы ұқсастықтарды анықтау әрекеті, көп ұлтты халқы бар осы елдің бірегейлігін анықтаудағы діннің рөлі осы зерттеудің негізгі қарастырылатын мақсаты болып табылады. Сондай-ақ, діни рәміздердің этномәдени құндылықтармен үйлесім табуы, сондай-ақ, осы халықтың рухани құндылықтары жүйесінің жаңғыруы анықталды.

Мақалада қоғамның қайта жаңғыруы мен әлеуметтенуінде және оның бірегейлігін нығайтуда дін үлкен рөл атқарған тарихи кезең берілген. Ол шиизм болса, осы діннің шығу алғышарттары дәл илхандық кезеңнің соңында қаланғаны осы еңбек барысында айқын көрініс табады, әрі хулагуидтер кезеңінде жазылған тарихнамалар да келтірілді. Әрі, осы кезеңнің құндылығы – тарихнамалық үдерістің қарқынды дамуында. Жалпы алғанда, бұл зерттеулердің нәтижелері діни бірегейліктің оң жағдайын, сонымен қатар қазіргі және жаһандық сәйкестікті қоспағанда, бәсекелес құндылықтармен (ұлттық және этникалық) діни бірегейліктің оң қарым-қатынасы мен қатар өмір сүруін көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл мақалада жаһандану дәуіріндегі діни бірегейлік концепциясын ілгерілету мәселелері және бұл процестің Иран Республикасындағы бірегейлікке әсері де қарастырылады. Мұндағы маңызды жайт, бұл ел де жаһандану үдерісінен зардап шекті, сондықтан оның діни болмысы осы үдеріс тудырған қиындықтарға тап болды. Бірақ, осының барлығымен мақалада жаһандану үдерісін дұрыс түсініп, тиісті әрі тиімді шаралар мен саясатты қолдану арқылы еліміздің діни бірегейлігін қорғау және осы салада дағдарыстың туындауына жол бермеу мүмкіндіктері қарастырылған.

Бұл мақалада шиит дінінің Хулагуидтер мен Сефевидтер кезіндегі қызметтері ұлттық болмыстың негізі ретінде түсіндіріледі. Шииттік діннің ресми болуы және ұлттық үкіметтің құрылуы – Сефеві төңкерісімен аяқталған ұлттық бірегейліктің қалған екі тірегі. Ұлттық болмыстың дамуына сәйкес шиит діні үш маңызды қызметті атқарды: елдегі діни бірлік құру, параллелизм мен саралаушылық тудыратын жүйе рөлін атқару, тәуелсіздікті сақтау, құқықтық жүйе мен ұлтшылдық құру, сефеві үкіметін заңдастыру жүйесі. Осылайша, Иранның ресми шииттік дінімен бірге ұлттық, тәуелсіз, жан-жақты және орталықтандырылған үкіметінің құрылуы бүкіл Иранда ортақ қоғамдық мәдениеттің нығаюына және өсуіне себеп болды және бұл факторлар ирандықтардың ұлттық болмысының қайта жандануының негізін қалады. Сараптап келгенде, бұл мақалада соңғы Сефевидтік кезеңдегі және Сефевилер дәуіріндегі шиит дінінің ұлттық бірегейлікті қалпына келтірудегі бірегейлік функциясы қарастырылады.

Тарихнамалық үдерістің дамуы, Иран, Қытай, Үндістан мәдениеттерінің бір-біріне ықпалы мен әсері, әртүрлі көркем өрнектердің дамуы, парсы тілінің таралуы, шииттік және сопылық діндердің таралуы, сәулет өнері және т.б осы дәуірлерге тиесілі (Ahmadi A:2010). Илхандықтар дәуіріндегі еңбектерде ирандық болмыс туралы түсініктерді қарастыру үшін сипаттау-аналитикалық әдісті қолдану мақсат етілді. Зерттеу нәтижелері хулагуидтер

дәуіріндегі тарихнама жүйесінің ирандық болмыстың қайта жаңғыруы мен қайта құрылуында ең маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік; Иранның ұлттық бірегейлігі дағдарысы; Иран, Хулагуидтер, Сефевидтер.

Кіріспе

Моңғолдардың Иран мен Орталық Азияға жорығы осы аймақтың саяси және діни тарихында жаңа беттер ашты. Ұлы Моңғолдар билігі Иранда, одан кейін Бағдадта және ислам әлемінің басқа елдерінде орнағаннан кейін жарты ғасыр өткен соң Иранның саяси және діни эволюциясына үлкен әсер еткен діни-саяси оқиға орын алды. Бұл кезеңде ғұламалар мен мұсылмандардың міндеті Исламды қайта жаңғырту болды. Бұл тұрғыда, сүнниттік пен шиіттік мұсылмандардың ортақ мақсаты болды. Сүнниттер мен шиіттердің Исламды нығайту жолындағы талпыныстары шиіттерді сүнниттермен тең дәрежеге қойды, енді сүнниттердің шиіттерден жоғары болуына ешқандай себеп жоқ, тіпті Илхандық билігі кезінде де суннилер шиіттерге қарағанда қиынырақ жағдайға ие болды. Өйткені, сүнниттік билікті қалпына келтіру мүмкіндігі, олардың шығу тегін ескере отырып, Илхандықтардың санасында аландаушылық туғызған, ал шиіттер жағдайында мұндай менталитет болған жоқ. Осылайша, шиіттер Илхандық сарайға ықпал ете отырып, одан әрі қадамдар жасап, шиизмнің ресмиленуіне жақындай түсті. Имамдық шиіттер жағдайды пайдаланып, имамдық шиіттік діннің өсуіне негіз жасады. Олар әу бастан-ақ моңғолдардың күшін пайдаланып, өздерінің діни қарсыластарын жойды. Ғазан билігі кезінде шиіттердің белсенділігі артып, аз уақыт ішінде Ғазанның мұрагері Олжайто шиизмді қабылдады (Алави, 2020:3).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Сефевидтер кезеңі Иран тарихындағы ең маңызды тарихи кезеңдердің бірі болып саналады. Еуропадағы ұлы тарихи оқиғалар мен Қайта өрлеу дәуірінің басына параллельді дәуірлер, сондай-ақ, исламға дейінгі және исламдық дәуірлердегі ирандықтардың жеке басын құрушы мұраларының дәнекері. Бірегей жан-жақты саяси тәртіпті қалыптастыру және шиіттік дінді ресми ету арқылы ирандықтардың ұлттық болмысын және бай мәдени, діни және тілдік мұрасын қайта құрудың куәгері болып отырған дәуірлер (Nazari, 2011).

Сефевидтер әулетінің негізін қалаушылардың қолында ресми дінге айналған сефевидтік шиизм Иранның болмысын сақтауда үлкен тарихи рөл атқарды. Ол Сефевид үкіметі мен Осман империясы арасында нақты шекараны сызып тастады, бұл Иранға Иранды жаулап алуды көздеген алпауыт әскери машинадан өзінің саяси және аумақтық бірегейлігін сақтауға мүмкіндік берді (Godarzi, 2009:45-72). Сефевидтер дәуіріндегі тәуелсіз саяси құрылым исламға дейінгі ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру әрекеті болды. Осы орайда, Иранда ұлттық үкіметтің құрылуы мен сақталуында және ұлттық сананың дамуына, шиіттік діннің таралуына шиіт ғалымдарының рөлін атап өткен жөн.

Иранның ұлттық бірегейлігі және соған байланысты түсіндірмелер туралы келесі тарихи кітаптарда жазылған: Әбу Сүлейман Банактидің «Тарихы» (х.ж.с. 1330 жылы қайтыс болған), «Маджма әл-Ансаб Шабанкарей» (х.ж.с 1333 қайтыс болған), Мұхаммед Нахжаванидің «Дестор әл-Катиб» (х.ж.с 1336 жылы қайтыс болған), Хамдулла Мостофидің «Таңдамалы тарих» (х.ж.с 1349 жылы қайтыс болды) және «Матла әл-Саадин» Абдул Раззақ Самарқанди (х.ж.с 1371 жылы қайтыс болды). Сонымен қатар Таджуддин Хасан Йездидің (х.ж.с 1453 ж. қайтыс болған) «Әт-Тауарих Хасани» және Мир Ханвандтың (х.ж.с 1497 ж. қайтыс болған) «Рауза ас-Сафа» атты шығармаларын да атап өтуге болады.

Илхандықтар дәуіріндегі еңбектерде ирандық болмыс туралы түсініктерді қарастыру үшін сипаттау-аналитикалық әдісті қолдану мақсат етілді. Бұл әдіс арқылы хулагуидтер дәуіріндегі тарихнама жүйесінің ирандық болмыстың қайта жаңғыруы мен қайта құрылуының маңыздылығын аша алдық.

Талқылау

XIII ғасырда моңғолдардың Иранға шабуылы шиизмнің кеңеюі мен дамуындағы бетбұрыс кезеңі болып саналады. Моңғолдардың ислам елдерінің үлкен бөлігін жаулап алуы және сүнниттік ағымның ең үлкен қолдаушысы Аббаси халифінің өлтірілуі, сондай-ақ, имамдық шиизмнің ең маңызды қарсыластарының (исмаилиттердің) даңқының күйреуі шиизмнің кеңеюіне жол ашты. XIII ғасырға дейін күрестерінде баяу, бірақ тұрақты түрде алға жылжыған имами шиизмі сол уақыттан бастап, жылдам қарқын алып, соңында, Сефеві шиит үкіметінің (1501-1722 жж.) құрылуымен өзінің тарихи мақсатына жетті.

Осылайша, Сефевидтік шиизм дискурсындағы діни бірегейлік ұлттық ынтымақты нығайтуға, Иран мен шиизмнің тарихи-мәдени ерекшеліктері мен әдет-ғұрыптарын пайдалануға ықпал етті. Иранның тарихи мәдениетіндегі суфизм, суннизм, исмаилит және ирфан сияқты азшылық топтар жергілікті үкіметтермен бірге Сефеві патшалығының билігін құрап, сіңісіп кетті. Бұл ассимиляция процесі мәдени және әлеуметтік айырмашылықтардың шекарасын азайтуға көмектесті және біртұтас ұлттық-діни қоғамды құрды (Mortazavi, Hosseinabadi, Kareati, 2014: 157-183).

Шииттік исламды ирандық болмыстың ажырамас элементі деп санайтын Жалал әл-Ахмад Сефевидтер әулеті Иранды Осман империясынан тәуелсіздігін сақтауға тырысты деп санайды: «Иран сүннит болған кезде Иранның ұлттық бірлігі мен тәуелсіздігі сақталмады, ал Иран өзбектер мен османдықтардың арасында екіге бөлінді. Екі сүнниттік держава, Османлы және Шибан, Иранды шығыс пен батыстағы ықтимал қақтығыстарға әрқашан дайын ұстауға мәжбүр етті. Шиит діні Осман империясының жетекшілерінің дінінен басқа діни позицияда болса да, шииттік дінді жалғастырушы және оның болашақтағы үмітін арттыра түсті. Имам Асрдың пайда болуы. Бұл жағдай үкімет пен жерді Аср дәуіріндегі имамдардың пайда болуына дайындау қажеттілігі Сефевидтер дәуіріндегі маңызды біріктіруші факторлардың бірі болды. Сефевидтер дәуірінде шиизм Сасанидтер дәуіріндегі зороастризм культі сияқты рөл атқарды. Егер Сефевидтер басқа үкіметтерге қарағанда көп жағынан Сасанидтерге ұқсайтын болса, олардың ұқсастығының негізгі аспектілерінің бірі осында жатыр. Сасанидтер зороастризм дәстүрін ұстанып, Иранда орталықтандырылған үкімет құруға қол жеткізіп, ашқан дәуіріндегі бейберекеттік пен бытыраңқылықты тоқтатқаны сияқты, Сефевидтер де күшті үкімет орнатып, әлдеқашан құлдырай бастаған Иранның тәуелсіздігін қалпына келтіре алды (Годарзи, 2009:45-72).

Зерттеу нәтижелері

Көптеген елдердің саяси тарихында халықтың көпшілігі біртұтас дінді ұстанған кезеңдерінде дін ұлттық біріктіру рөлін атқарып, өзінің күштілігі мен рухани ықпалының арқасында кең көлемде зерттелген тұлғаның басқа құрамдас бөліктеріне көлеңке түсірді. Исламның Иранға келуімен Иранның тәуелсіз ел ретіндегі атауы моңғол дәуіріне дейін ешбір кітапта айтылмаса да, Мортаза Мотahariдің айтуы бойынша, «ирандық өзінің жан дүниесін Исламмен үйлесетінін көріп, өзінің адасқан өзін Исламнан тапты» (Джафари, 2015:47-68).

Сефеві үкіметінің ең маңызды әрекеті Иранда шиизмнің таралуы және ресмиленуі болды, бұл Сефеві үкіметінің ұстанымын күшейтіп қана қоймай, көптеген проблемалар мен кедергілерге қарамастан, Иранның ұлттық болмысының қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Хамид Ахмади өзінің «Ирандық ұлттық болмыстың негіздері» атты кітабында діни болмысты саяси билікпен байланыстыру туралы былай дейді: Иран ежелгі тарихи, мәдени

және саяси қоғам ретінде көптеген жаңа елдерден айырмашылығы- ұлт қатарына жатады. Бұл ұлттық болмыс пен ұлттың діни, мәдени, нәсілдік және этникалық негіздер арқылы әлеуметтік құрылым ретінде уақыт өте келе қалыптасып, нығая түскен ежелгі тарих (Alavi, 2020:2).

Доктор Махшид Гохари Кахки жазған «Моңғол билігі кезіндегі ирандық бірегейліктің тұрақтылығы» атты еңбекте: «Моңғол және илхандық дәуірі (х.ж.с. VII-VIII ғасырлар) мәдени ыдырау және ирандық болмыстан бейхабар заман ғана емес, сонымен қатар, біздің дәуіріміздің жарқын және көрнекті кезеңдерінің бірі болғанын көрсетеді. Бұл өте маңызды түсінік Фердоусидің «Шахнамасынан» кейін бір екі ғасырда құрастырылған төрт тарихи поэзиялық жинақты мұқият оқып, шолу арқылы көрініс тапты. Ол төртеуі: Заджажидің «Хумаюн-наме», «Шыңғыстың Шахнамасы», Мостофидің «Зафарнаме» және Табризидің «Шаханшахнамесінің» әрқайсысында моңғолдардың Иранды жаулап алуына және Илхандық мемлекетінің құрылуына әкелген оқиғалар баяндалады»-делінген.

Мұхаммед Шабанкарайи жазған «Маджма' әл-Ансаб» кітабы аталмыш дәуірдің еңбектерінің бірі. Бұл шығарма да жалпы тарихи еңбек. Шабанкарайи моңғол Әбу Саидтың сарайындағы ақындардың бірі болған. Ол бұл кітапты х.ж.с 733 жылы жазып, х.ж.с 736 жылы аяқтап, оны сұлтанға тарту ету үшін Хожа Ғият-ад-Динге ұсынады. Алайда «Маджма' әл-Ансаб» Әбу Саидке жеткенше Илхан қайтыс болды және бұл кітаптың түпнұсқасы Раб' ар-Рашидидің тонауында жойылды. Автор екінші рет шығармасын бірнеше жылдан кейін, яғни х.ж.с 763 жылы жаза бастады және бұл жолы кітаптың 272-бетінде атап өткендей, Әбу Саид кезіндегі оқиғаларды да кітапқа қосты.

Поэтикалық тарихнама тарихнаманың бір түрі ретінде моңғол дәуірінен бастап қалыптасты. Бұл тарихнамада аты айтып тұрғандай тарих ретімен жазылған. Жүйелі тарихнама осы кезеңдегі кейбір тарихи оқиғаларды қайта жаңғырту тұрғысынан да, ирандық рух пен парсы тілінің жаңғыруының айғақтарын көрсету тұрғысынан да мол мағлұмат береді. Илхандық және Тимуридтер кезеңдері Ирандағы Шахнама поэзиясы мен поэтикалық тарихнаманың маңызды кезеңдерінің бірі болып, көптеген тарихи жырлар осы дәуірде жасалған, тарихнаманың бұл түрі зерттеушілер тарапынан аз зерттелген. Ақынның Фердоусиге деген терең көзқарасы мен «Шахнаманың» әсері оның поэзиясында Шахнама кейіпкерлеріне қайта-қайта жүгінуінен көрінеді (www.civilica, 2025).

Илхандық дәуірі Шахнама поэзиясының маңызды кезеңдерінің бірі болып саналады. Осы кезеңде құнды тарихи жырлар пайда болып, тұлға мәселесі бұл поэтикалық тарихтарда прозалық тарихқа қарағанда көбірек екпінмен, айқындықпен айтылады. Илхандық дәуірі Ирандағы «Шахнама» поэзиясының ең маңызды дәуірлерінің бірі ретінде белгілі екенін жоғарыда айтып өткендей, Фердоусидің мәңгілік «Шахнамасынан» кейін ирандық болмыстың сол поэтикалық жүйелердегі бейнеленуін қарастырудың және зерттеудің қаншалықты лайықты екенін жақсырақ түсінуге болады. Доктор Махшид Гохари Кахкидің «Моңғол билігі кезіндегі ирандық бірегейліктің тұрақтылығы» кітабында жоғарыда аталған поэтикалық жүйенің ақындары моңғол Илхандарын идеалды Иран патшасының ерекшеліктерімен байланыстыруға тырысқанын және оларды Иран жерінің қамқоршысы болғанын және патшалық ізгілік қасиеттерге ие болған басшылар ретінде қарастыруға тырысқанын көрсету үшін өз кітаптарында көптеген айғақтарды келтіреді. Осындай еңбектердің жазылуы ирандық болмыс бен ирандық көне мәдениетке оралып қана қоймай, сол қиын да сұм тарихи кезеңде ирандық ұлтшылдық сезіміне қосымша күш пен жаңа өмір беретіні анық. Доктор Гохари көптеген мысалдар келтіре отырып, Илхандық дәуірдегі төрт поэтикалық жүйеде сұлтан Жалал ад-Дин Хоразмшахтың ерлігін Гю мен Гударздың ерлік істерімен салыстыру және Тұрандықтардың Иранға шабуылы және басқа мысалдар көп айтылғанын еске салады. Тарихнаманың бұл стилінде сол дәуірдегі тарихи тұлғалардың Шахнама қайраткерлері мен батырларымен сәйкестендірілуі анық байқалады.

Тегеран университетінің тарих профессоры Хамид Карамипур моңғол кезеңі жайында: «Персияда ирандықтар басып-жаншылды. Әрине, бұл тек Парсыға ғана тән емес еді және сол кезде мұндай көріністі Еуропада да көруге болатын еді». Ибн Таус былай дейді: «Қатыгез мұсылман билеушісі жақсы ма, әлде мұсылман емес әмірші ме? Моңғол кезеңінің күрделілігіне көбірек көңіл бөле келе, егер моңғол шапқыншылығы болмағанда, бүгінгі шиит халқының көп пайызы исмаилиттер болар еді. Шиизмге моңғолдардың болуы ең үлкен көмек болды. Осы кезеңде орта тап бірінші рет көтерілді»- деген пікір айтады.

Тарих зерттеушісі Сейед Аболфазл Разави: «Моңғол дәуірі мен Илхандық дәуіріне қатысты: «Жалпы жұртшылықтан көріп отырған көзқарастар теріс көзқарас және бәрі де моңғолдарды жойқын деп санайды. Мәдениетіміз бен өркениетіміздің құлдырауына әкелген – моңғолдар дейді. Бірақ бұл тақырыпқа аздап ой жүгіртсек, Бартольд, Чарльз Мелвилл және басқа да ұлы тұлғалардың еңбектеріне назар аударсақ, бұл кезеңде Иранда кәдімгідей ренессанс болғанын байқауға болады» (www.ibna.ir, 2025).

Джордж Линнің «Иран ерте Илхандық дәуірінде: Иран ренессансы» кітабын Лурестан университетінің доценті Сейед Аболфазл Разави парсы тіліне аударып, Амир Кабир баспасы басып шығарған. Автордың пікірінше, Илхандықтың алғашқы онжылдықтары Иран қоғамында ислам дәуірінде бұрын-соңды болмаған өзгерістерді әкелді. Хулагудың алдыңғыларының тонауынан кейін оның келуі жаулаушы емес, құтқарушы ретінде көрініп, жұртшылықтың қошеметіне бөленді. Ерте Илхандық дәуірінде Иранның мәдени және әдеби өмірі түбегейлі өзгеріске ұшырап, аталмыш кітапта жазылғандай, Ренессанс деп аталатын қайта өрлеудің бір түрін бастан кешірді. Осы дәуірде экономикада, қоғамда және мәдениетте түбегейлі өзгерістер орын алып, ирандық болмыс жаңа көрініс пен сезімге ие болды. Джордж Линнің жоғарыда айтылған еңбегі алғашқы екі Илхан Хулагу мен Абақа дәуіріндегі Иранның әлеуметтік және мәдени мәселелеріне арналған баяндама болып табылады. Автор Хулагу мен Абақаның билік құрған тұстарына назар аудара отырып, ол сол дәуірдің ерекше белгілерін көрсетуге тырысады. Оның пікірінше, мұндай атмосфера қоғам мен оның экономикасының өсуіне ықпал етті. Линн қарастырылып отырған кезеңді сипаттау үшін көптеген тарихи дереккөздерді пайдаланады және тұтастай алғанда, ол Иран қоғамына, үкіметіне, экономикасына және мәдениетіне жаңа көзқарас ұсынады (www.ibna.ir, 2025).

Хулагуға орталық моңғол үкіметі алдымен, Ирандағы исмаилиттердің бекіністерін қиратып, оларды берілуге мәжбүрлеу, содан кейін Бағдадтағы Аббасид халифатын құлату міндетін жүктеді. Осы себепті, Хорасан, әсіресе Кухестан көптеген исмаилит сарайларының болуына байланысты тазартылуы керек бірінші аймақ болды. Бұл жолы да моңғолдар салыстырмалы табысқа жетті. (Ibrahimi H:2015, 3-4) Исмаилит бекіністері бірінен соң бірі жаулап алынды және оның тұрғындарын «көлернершілерден басқаның бәрін өлтірді», бірақ, бұл аймақтар шииттерден тазартылды дегенді білдірмеді, керісінше, имафия шииттері билікке ұмтылды. Илхандық кезеңнің соңында және Әбу Саид Баһадүр хан қайтыс болғаннан кейін Илхандық билігінің біртіндеп құлдырауымен және Илхандық территориясының барлық түкпірінде билікке үміткерлердің пайда болуымен бір мезгілде имафия шииттерінің талпыныстары өз жемісін берді (1333-1386 жж) (Ibrahimi H:2015, 5-6). Екі мақсатына да қол жеткізген Хулагу бұрынғы қосына қайтып оралмай, Иранда қалып, Иран тарихында «Илхандық әулеті» деген атпен белгілі мемлекет құрды. Олар өз әулеттерінің саяси өмірі соңғы Илхан Әбу Саид Баһадүр ханның өлімімен аяқталған хижраның 736 жылға дейін билігін жалғастырғаны тарихтан белгілі.

Камал ад-Дин Абд әл-Раззақ Самарқанди (887-816 х.ж.с) – Тимуридтер дәуірінің тарихшыларының бірі. Оның ең маңызды тарихи еңбектерін «Мотул ас-Са'дин» және «Маджма' әл-Бахрейнді» қарастыра отырып, оның ирандық және исламдық дәстүрлерге негізделген тұлғалық көзқарастар саласына енгенін байқауға болады. Осыған сәйкес, бұл еңбек мынандай сұрақтардың жауабын қамтиды: Моңғол дәстүрлері, Иран қоғамының мәдени және тарихи болмысы және оның Илхани дәуірінен кейінгі саяси заңдылыққа әсері.

Сонымен қатар, тайпалық дәстүрлер, оның ішінде, тимуридтердің моңғол барлас тайпасымен байланысы, сарай әмірлерінің нәсілдік екі жақтылығы, ирандық болмыстың көне дәуірден Тимуридтер дәуіріне дейінгі байланысы мен сабақтастығы, ирандық мәдениеттің байланысы, дін мен саясаттың байланысы, әділдік пен теңдік - Самарқанди идеялары Тимуридтер дәуіріндегі ирандық болмысты сипаттауға арналған, нәтижесінде, Тимурид әмірлеріне саяси заңдылық беріп, олардың билігін ақтаған. Шын мәнінде, Самарқанди мәдени-тарихи ортаның өкілі, тимуридтік түркі тайпаларына қызмет ету жолында Иранның кейбір саяси және мәдени дәстүрлерін қалпына келтіруге және жаңғыртуға ұмтылды. Самарқанди илханидтерді, тимуридтерді өздері билеген елдің даңқты өткенімен таныстыруға, екінші жағынан, оларды Иранның бай мәдениетіне сіңіруге ұмтылған сияқты.

Әр дәуірдің тиындары сол дәуірдің құнды деректер көзі болып табылады. Тиындар арқылы Илхандық дәуірдегі саяси, әлеуметтік, діни тенденцияларды аңғаруға болады. Иранда Илхандық биліктің күшеюімен ирандықтар мен олардың бюрократиялық аппараты бұрынғы дәстүрлер мен тәжірибелерді қайта құруға талпынды. Илхандық дәуірдегі монеталар саяси, әлеуметтік және діни оқиғаларды көрсетеді және оларды зерттей отырып, сол кезеңдегі кейбір дамуларды түсінуге болады. Бұл теңгелерді 1296 және 1336 жылдар аралығында Ғазан хан, Олжайто және Әбу Саид сияқты Илхандар соққан. Олардың кейбіреулері исламдық хабарды жеткізетін каллиграфияның жауһарлары. Моңғолдар діни төзімділік танытқан, бұл олардың тиындарынан анық көрінеді. Алғашқы моңғол билеушілерінің діні басқа болғанымен, монеталарында исламдық өрнектер бар. Мысалы, Хулагу буддист, ал әйелдері христиан болған, бірақ монеталарында исламдық ұрандар бар. Илхандық үкімет құрылғаннан бері олардың бір бөлігі исламды қабылдап, исламдық хабарлар тиындарға енгенімен, тиындарда ұйғыр атаулары мен титулдары да басылды. Сұлтан Мұхаммед Ходабанде (Олжайто) заманынан бастап оның сүнниттіктен шииттікке өтуіне байланысты тиындарда шииттік өрнектер, әсіресе Әли Уәлиулла және он екі имамның есімдері жазыла бастады. Бұл тіркестер хижраның 710 жылдан бастап монеталарға ресми түрде еніп, соңында, осы Илханның тұсында алғаш рет моңғол тиындарында Рашидун халифтерінің есімдері пайда болды. Монеталардан алынған мәліметтер алғашқы кезде Илхандықтардың теріс пікірде болмағанын және олардың тиындарында христиандарға, еврейлерге және ұйғырларға қатысты белгілердің болғанын көрсетеді. Олар парсы, араб, ұйғыр жазуларын да пайдаланды, бірақ Илхандық билігінің соңына қарай саяси және діни тенденциялар кейбір діни ұрандардың пайда болуына және жойылуына әкелді (Sarafrazi, 2011:1).

Иран Илхандығының тиындары саны мен сапасы жағынан атақты болған. Иранның моңғол билеушілері өздерінің ирандық министрлері арқылы исламды қабылдады және өркениетті ойран келтіргендері үшін мұсылман халықтары тарапынан жеккөрінішті болды. Олар өздеріне дейінгі елдерге қарағанда, қазір өз территориясының бір бөлігі деп санайтын Иранды бастапқы қалпына келтіруге ұмтылды. Сондықтан олар жүзеге асырған бағдарламалардың бірі тиын соғу және шығару болды. Осы себепті, Илхандық дәуір өзінің монеталарының көптігімен және сапасымен әйгілі болған және осы кезеңнен қалған маңызды тиындар, өкінішке орай, мұқият зерттелмеген (Sarafrazi, 2011:2).

Қолданыстағы монеталарды зерттеу моңғолдардың бастапқыда монеталарында кейбір исламдық ұрандарды, соның ішінде, Құран аяттарын қолданғанын көрсетеді. Алғашында олардың діни төзімділігіне байланысты монеталарында христиандық және еврей ықпалының белгілері байқалды. Алайда, Илхандықтың ислам дінін қабылдауымен исламдық емес ұрандар бірте-бірте жойылды. Сұлтан Мұхаммед Олжайто тұсынан тиындарда шииттік және сүнниттік діни ұрандар пайда болды, бұл шииттік ықпал мен діни айырмашылықтарды көрсетеді. Сонымен қатар, тиындарда парсы сөздерінің көп болуы осы кезеңде ирандық элементтің күшейгенін және парсы тілінің үстемдігін көрсетеді. Хулагу дәуірінен бергі тиындар Құран аяттары мен исламдық аяттармен соғылған, бұл көшпелі моңғол халқының

ислам мәдениетін, өркениетін, әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдерін ұстанғанын көрсетеді (Sarafrazi, 2011:3).

Қорытынды

Иран халқы үшін шиизм белгілі бір мәдени код және осы халықтың өзін-өзі анықтау тәсілі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, көптеген қоғамдар бірегейлік дағдарысы проблемасымен бетпе-бет келеді. Иран да бұл ережеден тыс қалған жоқ, өйткені оның болмысы да өзінің тарихи контекстінде өзгерістерге байланысты қиындықтарға тап болды. Ешбір ел өзінің өмір сүруінің кез келген кезеңінде халықаралық қатынастар үдерісінен оқшаулана алмайды. Жаһандану сын-қатерлеріне төтеп беру үшін, өздерінің бірегейлік мақсаттарына жету үшін олар жаһандану жүйесіне қосылуы керек және әлемдік аренада бәсекеге қабілетті, белсенді және тиімді болу үшін белгілі бір дәрежеде өз елдерінің мәдениеті мен бірегейлігінің құндылықтарын енгізу, жеткізу және тарату қажет.

Илхандық дәуірінің тарихын, мәдениетін, экономикасын білуде ғылыми тұрғыдан тиімді. Осы әулеттің билігі тұсындағы Иранда үш ерекше кезеңді көруге болады:

Бірінші кезең – моңғолдардың бай мәдениеті мен өркениеті болмаған, исламдық әдет-ғұрыптарды, наным-сенімдерді ұстануға мәжбүр болған кезең. Сондықтан исламдық тенденцияның басымдығын көруге болады.

Екінші кезең – Илхандық биліктің нығаюы. Олар ирандық және исламдық мәдениеттің элементтерін алып, олар арқылы өз мәдениетін үстем етуге тырысқан кезең. Сондықтан, моңғол мәдениетін дамытуға ұмтылып, ирандық мәдениетке қарсы көтеріліп, христиан және еврей өркениеттеріне сүйеніп, моңғол, христиан, еврей ұрандары басым болған кезең.

Үшінші кезең – Иран мәдениетінің үстемдікке ие болған кезеңі. Деректерде парсы сөздері мен шиит өлеңдерінің басымдық алған кезеңі. Тарихнама жүйесінің дамуы да осы кезеңде айрықша көрінеді.

Қалай болғанда да, Иран өз елін тарих бойы қорғауға тиісті рухани құндылықтар мен мұрагерлік мәдениеттің тасымалдаушысы деп санайды, сонымен қатар, ол өз елінің тағдыры оған байланысты екенін біледі және оның болмысына, байлығына, күшіне үлес қосуы тиіс.

Әдебиеттер:

Sarafrazi, (2011) – *Sarafrazi A. Political and Religious Tendencies of the Ilkhanids Based on Ilkhanid Coins of (1253-1355) // Journal of historical researches N1, том2 // pp47-66*

Ahmadi, (2010) – *Ahmadi A. Symbols of national identity and Mongol rule in Iran // History of Foreign Relations, N40.*

Ерте Илхандық, Иран Ренессансы және Ирандық бірегейлік (2010) // [Электронды ресурc] URL: <https://www.ibna.ir/news/86492> (Қаралған күні: 15.02.2024).

Ibrahimi, (2015) – *Ibrahimi H. Geographical distribution of Shiism in Iran during the Ilkhanate period.* // [Электронды ресурc] URL: <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/6443/8108/106527> (Қаралған күні: 05.02.2025).

Моңғол дәуіріндегі поэзия мен әдебиетке сыни көзқарас ирандық болмысты жаңғыртты (2025) // [Электронды ресурc] URL: <https://www.ibna.ir/news/505079/%> (Қаралған күні: 05.02.2025).

Abbaszadeh, (2017) – *Abbaszadeh M. M. The challenges of national identity in the era of globalization (with a look at Iran) // A Quarterly Journal of Political Research. Vol.4. №6. P. 67- 108.*

Alavi, (2020) – *Alavi N. Religious Structure in Safavid Iran with Emphasis on National Identity // 4th International Conference on language, literature, history and civilization // period 4, P.1-16*

Godarzi, (2009) – *Godarzi H. The identity function of the Shia religion in the Safavid era // National Studies Quarterly. №4. P. 45-72.*

Mohammadi, Khatami, Parvish, (2021) – Mohammadi Z., Khatami A., Parvish M. The image of Iranian identity in the poetry of Daftar Delgosha, based on recreations of Ferdowsi's Shahnameh // Journal of Civilica. N 89.

Jafari, A.A, Peyandeh, A (2015) – Jafari A.A, Peyandeh, A. Investigation of Iranian national-historical identity in Chardin's travelogue // Bi Quarterly Journal sokhanetarikh. Vol.9. №21. P. 47 – 68.

Mortazavi, Hosseinabadi, Qaraeti (2014) – Mortazavi S. Kh., Hosseinabadi M. R., Qaraeti A. Discourse of Shiism and national identity building in Safavid Iran// Islamic World Political Research Quarterly, №3. P. 157-183.

Nazari (2011) – Nazari A.A. Sociological formation of national identity in Iran: with emphasis on the Safavid period // National Studies Quarterly. №4. P. 181-190.

References:

Sarafrazi, 2011 – Sarafrazi A. Political and Religious Tendencies of the Ilkhanids Based on Ilkhanid Coins of (1253-1355) // Journal of historical researches N1, tom2 // pp47-66 [in English].

Ahmadi, 2010 – Ahmadi A. Symbols of national identity and Mongol rule in Iran // History of Foreign Relations, N40. [in Persian].

Erte Ilkhandyk, Iran Renessansy zhane Irandyk biregeylik (2010) // [Elektrondy resurs] URL: <https://www.ibna.ir/news/86492> (Qaralgan kuni: 15.02.2024). [in Kazakh].

Ibrahimi, 2015 – Ibrahimi H. Geographical distribution of Shiism in Iran during the Ilkhanate period.// [Elektrondy resurs] URL:<https://hawzah.net/fa/Magazine/View/6443/8108/106527/> (Qaralgan kuni: 05.02.2025). [in Eng].

Mongol daurindegi poeziya men adebiyetke syni kozqaras irandyq bolmysty zhangyrtty (2025) // [Elektrondy resurs] URL: <https://www.ibna.ir/news/505079/%> (Qaralgan kuni: 05.02.2025). [in Kaz].

Abbaszadeh, 2017 – Abbaszadeh M. M. The challenges of national identity in the era of globalization (with a look at Iran) // A Quarterly Journal of Political Research. Vol.4. №6. P. 67-108. [in Eng].

Alavi, 2020 – Alavi N. Religious Structure in Safavid Iran with Emphasis on National Identity // 4th Interntional Conference on language, literature, history and civilization // period 4, P.1-16 [in Eng].

Godarzi, 2009 – Godarzi H. The identity function of the Shia religion in the Safavid era // National Studies Quarterly. №4. P. 45-72. [in English].

Mohammadi, Khatami, Parvish, 2021 – Mohammadi Z., Khatami A., Parvish M. The image of Iranian identity in the poetry of Daftar Delgosha, based on recreations of Ferdowsi's Shahnameh // Journal of Civilica. N 89. [in Eng].

Jafari, A.A, Peyandeh, A 2015 – Jafari A.A, Peyandeh, A. Investigation of Iranian national-historical identity in Chardin's travelogue // Bi Quarterly Journal sokhanetarikh. Vol.9. №21. P. 47 – 68. [in Eng].

Mortazavi, Hosseinabadi, Qaraeti 2014 – Mortazavi S. Kh., Hosseinabadi M. R., Qaraeti A. Discourse of Shiism and national identity building in Safavid Iran// Islamic World Political Research Quarterly, №3. P. 157-183. [in Eng].

Nazari, 2011 – Nazari A.A. Sociological formation of national identity in Iran: with emphasis on the Safavid period // National Studies Quarterly. №4. P. 181-190. [in Eng].

¹Батырхан Б.Ш. ²Амирбекова С.К. ³Чокатова А.М.

^{1,2,3}Институт востоковедение имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ КОНФЕССИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИРАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНЦЕ ПРАВЛЕНИЯ ХУЛАГИДОВ

Аннотация. Целью статьи является изучение и исследование духовных ценностей в возрождении личности в исторические периоды Ильханства иранского народа. Основное внимание в данном исследовании уделяется выявлению сходств в дискурсах о религиозной идентичности иранского общества и роли религии в определении идентичности этой многоэтнической страны. Также было выявлено, что религиозные символы гармонируют с этнокультурными ценностями, а также возрождение системы духовных ценностей данного народа.

В статье представлен исторический период, в который религия сыграла важную роль в возрождении и социализации общества, в укреплении его идентичности. Что касается шиизма, то из хода работы становится ясно, что предпосылки для возникновения этой религии были заложены в конце периода Ильханства, а также приводятся историографии, написанные в период Хулагуидов. И ценность этого периода заключается в быстром развитии исторического процесса.

В целом результаты этих исследований указывают на позитивную связь и сосуществование религиозной идентичности с конкурирующими ценностями (национальными и этническими), за исключением позитивного состояния религиозной идентичности, а также современной и глобальной идентичности.

Кроме того, в статье также рассматриваются вопросы продвижения концепции религиозной идентичности в эпоху глобализации и влияние этого процесса на идентичность в Республике Иран. Важным моментом здесь является то, что эта страна также пострадала от процесса глобализации, и поэтому ее религиозная идентичность столкнулась с вызовами, созданными этим процессом. Однако при всем этом в статье рассматриваются возможности защиты религиозной идентичности нашей страны и предотвращения кризиса в этой сфере путем правильного понимания процесса глобализации и применения соответствующих и эффективных мер и политики.

В статье объясняется роль шиитской религии как основы национальной идентичности при Хулагуидах и Сефевидов. Официализация шиитской религии и создание национального правительства являются двумя оставшимися столпами национальной идентичности, которые завершились с Революцией Сефевидов. В русле развития национальной идентичности шиитский ислам сыграл три важные роли: создал религиозное единство в стране, действовал как система, создающая параллелизм и дифференциацию, сохранил независимость, создал правовую систему и национализм и легитимировал правительство Сефевидов. Таким образом, создание в Иране национального, независимого, всеобъемлющего и централизованного правительства, а также официальной шиитской религии привело к укреплению и росту единой общественной культуры на всей территории Ирана, и эти факторы заложили основу для возрождения национальной идентичности иранцев. В заключение в статье рассматривается уникальная функция шиитской религии в восстановлении национальной идентичности в поздний период Сефевидов и в эпоху Сефевидов.

К этим эпохам относятся развитие историографического процесса, взаимовлияние и воздействие культур Ирана, Китая и Индии друг на друга, развитие различных форм художественного выражения, распространение персидского языка, распространение шиитской и суфийской религий, архитектуры и т. д. (Ахмади А:2010). Чтобы раскрыть представление об иранском быте труды эпохи ильханов было исследовано с помощью описательно-аналитического метода. Результаты исследования показывают, что система

историографии эпохи Хулагуидов сыграла наиболее важную роль в возрождении и преобразовании иранского существования.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН BR24993132 «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы»).

Ключевые слова: национальная идентичность; Кризис национальной идентичности в Иране; Иран, Хулагуиды, Сефевиды.

¹ Batyrkhan B.Sh. ² Amirbekova S.K. ³ Chokatova A.M.

^{1,2,3} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF RELIGIOUS CONFESSION IN THE FORMATION OF IRANIAN NATIONAL UNITENESS AT THE FINAL STAGE OF THE RULE OF THE HULAGUID DYNASTY

Abstract. The purpose of the article is to study and investigate the spiritual values in the revival of the individual in the historical periods of the Ilkhanate of the Iranian people. The main focus of this study is to identify similarities in the discourses on the religious identity of the Iranian society and the role of religion in determining the identity of this multi-ethnic country. It was also revealed that religious symbols are in harmony with ethnocultural values, as well as the revival of the system of spiritual values of this people.

The article presents a historical period in which religion played an important role in the revival and socialization of society, in strengthening its identity. As for Shiism, it becomes clear from the course of the work that the prerequisites for the emergence of this religion were laid at the end of the Ilkhanate period, and historiographies written during the Hulaguids period are also given. And the value of this period lies in the rapid development of the historical process.

In general, the results of these studies indicate a positive relationship and coexistence of religious identity with competing values (national and ethnic), with the exception of the positive state of religious identity, as well as modern and global identity.

In addition, the article also discusses the issues of promoting the concept of religious identity in the era of globalization and the impact of this process on identity in the Republic of Iran. The important point here is that this country has also suffered from the process of globalization, and therefore its religious identity has faced the challenges created by this process. However, with all this, the article discusses the possibilities of protecting the religious identity of our country and preventing a crisis in this area by correctly understanding the process of globalization and applying appropriate and effective measures and policies.

This article explains the role of the Shia religion as the basis of national identity under the Ilhaguids and Safavids. The officialization of the Shia religion and the establishment of a national government are the two remaining pillars of national identity, which were completed with the Safavid Revolution. In the mainstream of the development of national identity, Shia Islam played three important roles: it created religious unity in the country, acted as a system that created parallelism and differentiation, maintained independence, created a legal system and nationalism, and legitimized the Safavid government. Thus, the establishment of a national, independent, comprehensive and centralized government in Iran as well as the official Shia religion led to the strengthening and growth of a unified public culture throughout Iran, and these factors laid the foundation for the revival of the national identity of the Iranians. In conclusion, the article discusses the unique function of the Shia religion in the restoration of national identity in the late Safavid period and the Safavid era. These eras include the development of the historiographic process, the

mutual influence and impact of the cultures of Iran, China and India on each other, the development of various forms of artistic expression, the spread of the Persian language, the spread of the Shiite and Sufi religions, architecture, etc. (Ahmadi A:2010). To reveal the idea of the Iranian way of life, the works of the Ilkhan era were investigated using a descriptive and analytical method. The results of the study show that the system of historiography of the Hulaguid era played the most important role in the revival and transformation of Iranian existence.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Early and medieval history, culture of the Turkic world based on new unique materials from the Vatican and Western European countries» (BR24993132).

Key words: national identity; Crisis of national identity in Iran; Iran, Hulaguids, Safavids.

Авторлар туралы мәлімет:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Көпеновна, Научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан,

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Batyrhan Bolatbek, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Chokatova Aliya, PhD doctoral student, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan